

КУСТАРНО-ПРОМИСЛОВА КООПЕРАЦІЯ УСРР ПЕРІОДУ НЕПУ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Розкрито основні тенденції російської історіографії з теми кустарно-промислової кооперації в УСРР у 1921-1928 рр. Показано ступінь наукової розробки проблеми форм і методів контролю кустарно-промислової кооперації УСРР органами партійно-державної влади, дано характеристику роботам, присвяченим питанням теорії і практики кооперування дрібних виробників УСРР в період непу. Проаналізовано роботи, в яких визначається місце і роль кустарно-промислової кооперації в народногосподарському будівництві УСРР, акцентовано увагу на роботах, в яких є тенденції до нівелювання специфіки розвитку кустарно-промислової кооперації УСРР в 1921-1928 рр.

Ключові слова: історіографія, кустарно-промислова кооперація, дрібнотоварне виробництво, артіль, ринкова економіка, соціалістичне господарство, партійні кадри, нова економічна політика, командно-адміністративна система.

Раскрыто основные тенденции российской историографии по теме кустарно-промышленной кооперации в УССР в 1921-1928 гг. Показана степень научной разработки проблемы форм и методов контроля кустарно-промышленной кооперации УССР органами партийно-государственной власти, дана характеристика работам, посвященным вопросам теории и практики кооперирования мелких производителей УССР в период нэпа. Проанализированы работы, в которых определяется место и роль кустарно-промышленной кооперации в народнохозяйственном строительстве УССР, акцентировано внимание на работах, в которых имеются тенденции к нивелированию специфики развития кустарно-промышленной кооперации УССР в 1921-1928 гг.

Ключевые слова: историография, кустарно-промышленная кооперация, мелкотоварное производство, артель, рыночная экономика, социалистическое хозяйство, партийные кадры, новая экономическая политика, командно-административная система.

Specific processes take place in the market economy of Ukraine. Their purpose is in optimization of commodity-money relations. One of the optimization tasks is bridging the gap between large industry and small-scale production. The way to achievement this aim is cooperation. For its efficiency nowadays it is necessary to study the experience of handicraft-commercial cooperation of the Ukrainian SSR in 1921-1928. It is very important and actual for the development of Ukrainian modern economy. The problem of cooperative craftsmen in 1921-1928 is examined in works of the Russian historians of the 1990-2000-s. These researches require a historiographical analysis. Russian scientists have studied this problem in the framework of comprehensive work on the history of the Soviet cooperation during the new economic policy period. Among them, we distinguish L. E. Fine's researches. They concluded that the Bolsheviks could not integrate handicraft-commercial cooperation in the planned command economy of the Soviet Union. L. E. Fine considers that the new economic policy was conjunctural. It did not give the prospects to handicraftsman owners in the 1921-1928. Finally, this caused the collapse of the cooperative movement in the USSR and the Ukrainian SSR.

The works of P. G. Nazarov are of great interest to us. He considered cooperation of craftsmen in basic industries of small-scale production, traced the development of individual handicraft fisheries organizations of USSR. P. G. Nazarov paid great attention to the research of the industrial, staffing, financial potential of the handicraft-commercial cooperation of the Ukrainian SSR. P. G. Nazarov considers the development of handicraft-commercial cooperation as centralized organization process in formation of the Soviet Union and the USSR. M. A. Svishchev studied the history of cooperation between small producers during the period of the NEP. He claims that the policy of the Russian Communist Party (Bolsheviks) in 1921-1928 was aimed at preserving the leverage on the handicraft-commercial cooperation in the hands of

the USSR Communist Party. The purpose of this policy was to establish control over the economic activity of handicraftsmen cooperators. The collapse of the Soviet cooperative movement during the NEP period, in opinion of M. A. Svishchev, was caused by number of reasons. The main of them is the incompatibility of cooperation economic calculation with the Soviet command economy.

Interesting works on considered issue are written by V. V. Konovalov. He claims that the development of the handicraft-commercial cooperation in 1921-1928 opened a small part of its potential. V. V. Konovalov concluded that the Bolsheviks by introducing socialism in the USSR deprived the handicraft-commercial cooperation in economic and legal autonomy. S. F. Grebenichenko published a historical monograph of handicraft-commercial cooperation that has a political and legal orientation. The author used quantitative methods for laws and normative acts processing which in 1921-1928 controlled the work of the handicraft-commercial cooperation. S. F. Grebenichenko claims that Soviet authorities thoroughly monitored the situation in the field of Handicraft Industry of the USSR and union republics. It allowed the soviet state to react to the changing of the situation, by publishing decrees and decisions.

In his work E. G. Gimpelson underlines that the association of small USSR producers occurred on the basis of prerevolutionary cooperation during the period of NEP. It partly remained after the civil war and «military communism». E. G. Gimpelson claims that in the second half of the 1920-s the handicraft-commercial cooperation of the USSR came under the strict control of the state and party bodies. They exposed to profanation its basic principles. In the work V. G. Egorov studied history of handicraft-commercial cooperation, considering it as gradual process. He came to the conclusion that Soviet authorities used handicraft-commercial cooperation in struggle against private capital in 1921-1928. V. G. Egorov determines the mutual relations between Soviet government and handicraft-commercial cooperation of USSR as insolvent alliance of party-state bureaucracy and market organization of Ukrainian small producers.

Keywords: historiography, handicraft-commercial cooperation, small-scale production, artisanal gang, market economy, socialist economy, party cadres, new economic policy, command-administrative system.

У ринковій економіці України відбуваються процеси пошуку оптимальних форм організації товарно-грошових відносин. Поступальний характер їх розвитку визначається взаємодією сучасних типів господарювання з традиційними видами підприємницької діяльності. Одним із способів подолання розриву між великою індустрією і дрібнотоварним виробництвом є кооперація. У цьому контексті вивчення і використання історичного досвіду вітчизняного кооперативного руху періоду непу в УСРР можна вважати актуальним і своєчасним. Сучасні українські історики створили науково-методологічну базу для всебічного вивчення розвитку кустарно-промислової кооперації в УСРР у 1921-1928 рр. Цю проблему досліджували також російські вчені 1990-х – 2000-х років, що зумовило необхідність історіографічного аналізу їх праць. Цей аналіз представляє великий інтерес як у науково-історичному, так і в науково-методологічному відношенні.

Історіографію проблеми досліджувала ціла низка українських істориків. Акценти на історико-теоретичні аспекти теми статті робили в своїх працях С. В. Кульчицький [1-2], В. І. Марочко [3], А. Г. Морозов [4]. Ці автори дали характеристику поглядам російських колег на проблеми соціально-економічного розвитку УСРР в умовах непу, на проблеми реалізації в Україні ленінського кооперативного плану, на проблеми питомої ваги і значення кооперативних форм господарювання в дрібнотоварному виробництві УСРР. Аналіз робіт російських істориків є в монографії В. В. Калініченко [5]. Він дав характеристику теоретико-методологічних позицій своїх колег, показав виявлені зв'язки кооперативного руху дрібних виробників УСРР, звернув увагу на особливості проведення в УСРР кооперативної політики партії. Істотний внесок у розробку історіографії проблеми вніс О. А. Пиріг [6]. Він виділив ряд аспектів теми статті, серед яких: місце і роль кустарно-промислової кооперації у формуванні товарно-грошових

відносин в Україні, взаємодія малого бізнесу УСРР з партійно-державною владою. Підводячи підсумок, слід зазначити, що історіографія даної проблеми в українській історичній науці не виділялася із загального контексту досліджень з історії непу та кооперативного руху в Україні, подавалася непослідовно і фрагментарно. Аналіз літератури показує недостатній рівень дослідження проблеми, що зумовило потребу написання даної статті для заповнення наявних прогалин.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити основні тенденції в російській історичній літературі, присвяченій розвитку кустарно-промислової кооперації в УСРР у 1921-1928 рр. Автор виділяє ряд наукових проблем, які були найбільш повно вивчені російськими істориками. Серед них: аналіз форм і методів контролю кустарно-промислової кооперації УСРР органами партійно-державної влади, визначення місця і ролі кустарно-промислової кооперації УСРР серед інших напрямків народногосподарського будівництва, дослідження проблем теорії та практики кустарно-промислової кооперації УСРР періоду непу. Автор доводить, що вивчення історії кооперативного руху дрібних виробників України російськими вченими має тенденцію до нівелювання специфіки кустарно-промислової кооперації УСРР періоду непу. Аналіз робіт російських істориків, де розглядаються питання кустарно-промислової кооперації УСРР в 1921-1928 рр. автор статті вважає необхідним і важливим для розуміння їх концепцій. Їх вивчення дозволило автору статті точніше визначити напрями майбутніх досліджень, надало йому ряд прикладів чіткої постановки і вирішення конкретних історичних проблем.

Методологія даного дослідження базується на використанні принципу історизму, а також на застосуванні конкретно-історичного та проблемно-хронологічного методів. Принцип історизму дозволив автору розглянути російську історіографію проблеми як поступальний процес її наукового аналізу. Конкретно-історичний та проблемно-хронологічний методи дали можливість автору викласти матеріал у хронологічній послідовності, виділяючи в той же час

найбільш важливі проблеми, закономірності та тенденції розвитку російської історіографії з теми даної статті. Крім того, в процесі дослідження методологічний арсенал автора суттєво доповнили принципи об'єктивності, цілісності, системності і детермінізму. Принцип об'єктивності дозволив розглянути заявлену тему як таку, що існує незалежно від нашої свідомості, зводячи до мінімуму упередженість і суб'єктивізм. Принцип цілісності зробив можливим правильну розстановку пріоритетів дослідження, коли історіографія проблеми висвітлювалася автором статті, враховуючи єдність і різноманіття думок, доміанти цілого над частиною. Принцип системності допоміг автору статті простежити взаємозв'язки між різними історичними концепціями, з позицій яких автори аналізованих робіт розглядали розвиток кустарно-промислової кооперації. Принцип детермінізму вимагав від автора розглядати російську історіографію проблеми як наслідок взаємодії комплексу причин, що вплинули на зміст і характер робіт.

Проблема розвитку кустарно-промислової кооперації в УСРР в 1921-1928 рр. часто потрапляла в поле зору російських істориків і вивчалася, як правило, в рамках комплексних робіт з історії радянської кооперації періоду непу. Це є закономірним, оскільки УСРР у 1921-1928 рр. була частиною єдиної радянської держави. У радянській історіографії роботи російських істориків з даної тематики були ідеологічно заангажованими, що призводило до ідеалізації кооперативного будівництва радянського періоду і було причиною спрощеного підходу до висвітлення складних процесів, які відбувалися в кустарно-промисловій кооперації УСРР. Відмова від ідеологічних догм та обмеженості при вивченні радянської кустарно-промислової кооперації в 1921-1928 рр. відбулася на рубежі 1980-х – 1990-х років і призвела до виникнення плюралізму поглядів, думок, концепцій [7-8].

Значний вплив на формування сучасної російської історичної концепції розвитку кустарно-промислової кооперації в роки непу зробили роботи Л. Є. Файна [9]. У них

робиться висновок про те, що експеримент більшовиків з інтеграції кустарно-промислової кооперації в планово-командну економіку СРСР слід визнати невдалим. Л. Є. Файн вважає, що причиною невдалої інтеграції була спроба радянського керівництва використати кустарно-промислову кооперацію в якості перехідної ланки між звичайною ринковою економікою і безтоварним соціалістичним господарством. Л. Є. Файн стверджує, що період непу не можна вважати ідеальним для розвитку радянської кооперації, оскільки повного подолання диктаторських тенденцій і «доктринальної обмеженості» в економічній політиці більшовиків не відбулося. Їх кооперативні плани були досить примітивні: замінити приватне дрібнотоварне виробництво артільним, потім, перекутивши ринкову суть кооперативної діяльності, замінити в ній товарно-грошовий обіг адміністративно-розподільними операціями. Практична реалізація цих задумів призвела до відкритого протистояння комуністів і досвідчених фахівців-кооператорів, які професійно реалізувалися ще в дореволюційний період. Боротьба комуністів і дореволюційних кооператорів за вплив в керівних органах кустарно-промислової кооперації, ситуативно-кон'юнктурний характер непу і відсутність перспектив у класу дрібних власників стали, на думку Л. Є. Файна, причиною краху кооперативного руху як в СРСР, так і в УСРР.

Серед робіт російських істориків 1990-х – 2000-х років за темою даної статті значний інтерес для нас представляють праці П. Г. Назарова [10-11], який розглянув історію радянської кустарно-промислової кооперації періоду непу, приділяючи увагу також її розвитку в УСРР. Він ввів у науковий обіг широке коло раніше не відомих архівних матеріалів, що дозволило йому проаналізувати основні напрями політики партії в області кооперування дрібних виробників. Дослідник розглянув кооперування кустарів в основних видах промислової діяльності, простежив розвиток окремих кустарно-промислових організацій УСРР, дослідив виробничий, кадровий,

фінансовий потенціал кустарно-промислової кооперації в СРСР і УСРР. П. Г. Назарову вдалося охарактеризувати умови, в яких приймалися найважливіші рішення, показати боротьбу думок в партійно-державному керівництві країни з питань розвитку кустарно-промислової кооперації в СРСР і республіках. У працях П. Г. Назарова розвиток кустарно-промислової кооперації розглядається, насамперед, як процес формування централізованої організації на загальнодержавному та республіканському рівнях.

Проблемами кооперації дрібних товаровиробників в період непу займався в 1990-ті роки М. О. Свіщев [12]. Він стверджує, що економічна політика РКП(б) в 1921-1928 рр. була спрямована на збереження в руках партійно-державного апарату важелів впливу на кустарно-промислову кооперацію. Звідси прагнення стримувати ініціативу кустарів-кооператорів, які в своїй діяльності намагалися вийти за рамки радянського планового господарства. Кустарно-промисловій кооперації УСРР відводилася роль консолідуючого чинника в процесі об'єднання розрізаних господарств кустарів-одинаків в артільні підприємства соціалістичного типу. М. О. Свіщев вважає, що радянська держава в період непу, лише з метою власного порятунку від післявоєнного економічного колапсу, пішла на поступки кустарям, коли дозволила їм відкривати невеликі промислові підприємства. По мірі відновлення народного господарства УСРР політика, що дозволяла існування дрібних виробників і їх кооперативних організацій, вичерпала себе. Компартія через кадри, введені нею в кустарно-промислову кооперацію, почала залучати її до побудови казарменої моделі соціалізму в УСРР. Однак сумісність господарського розрахунку і ринкової ініціативи кооперації з радянською адміністративно-командною економікою була проблематичною, що зумовило, на думку М. О. Свіщева, крах радянського кооперативного руху в період непу.

Цікаві погляди на взаємини радянської влади і кустарно-промислової кооперації в період непу містяться в роботах В. В. Коновалова [13-14]. Він зазначає, що в 1921 р.

більшовики пішли на розвиток кустарно-промислової кооперації з метою якнайшвидшого поживлення післявоєнної економіки і наповнення ринку споживчих товарів виробами дрібнотоварного виробництва. В. В. Коновалов стверджує, що бурхливий розвиток кустарно-промислової кооперації в період непу насправді дав змогу розкрити лише невелику частину потенціалу кооперації, оскільки для більшовиків мала значення зацікавленість не окремого кустаря, а радянської держави в цілому. Дослідник робить висновок, що в період непу прихильники прискореного насадження соціалізму були змушені лише тимчасово припинити насильницьке об'єднання дрібних виробників в структури виробничої кооперації (артілі). Вона розглядалася більшовиками як найкраща форма кооперації кустарів-одинаків, що найлегше може бути інтегрована в соціалістичну планову економіку. Кустарно-промислова кооперація УСРР при цьому позбавлялася основних ознак господарської самостійності і починала використовуватися як виробничий апарат, цілком контрольований державою. Після завершення відбудовного періоду у другій половині 1920-х років потреба в господарсько-комерційній ініціативі кустарів відпала. Радянська влада відмовилася від подальшої співпраці з ними і кустарно-промислова кооперація УСРР повністю втратила економічну самостійність.

Політико-правовою спрямованістю відрізняється монографія С. Ф. Гребениченка [15]. У ній радянське законодавство періоду непу розглядається як певна система соціально-економічних і адміністративно-політичних відносин з чіткою внутрішньою структурою і хронологічною прив'язкою, які властиві будь-яким масовим об'єктам (матеріали обстежень, переписів, поточної статистики, діловодства і т. д.). При такому підході С. Ф. Гребениченка цілком логічно і виправдано використовує кількісні методи для обробки законів і нормативних актів, які регулювали в 1921-1928 рр. діяльність кустарно-промислової кооперації УСРР. Найуважніше дослідник розглядає складні і дискусійні питання з управління соціально-економічними процесами в період проведення

непу, питання з періодизації еволюції адміністративного регулювання дрібнотоварного виробництва, питання з виявлення закономірностей прийняття владних рішень у сфері кустарно-промислової кооперації. С. Ф. Гребениченко враховує об'єктивні і суб'єктивні чинники, регіональні особливості, які вплинули на формування правового поля, що регулювало діяльність кустарно-промислової кооперації СРСР і УСРР. Для пояснення феномена кустарно-промислової кооперації періоду непу С. Ф. Гребениченко виконав велику роботу з вивчення та аналізу більш ніж 1200 нормативно-правових актів, виданих в СРСР (законів, декретів, інструкцій, положень і т. д.). І в результаті С. Ф. Гребениченко зробив висновок, що органи радянської влади ретельно відстежували ситуацію в кустарно-промисловій сфері СРСР і союзних республіках, чітко реагуючи на неї виданням різних декретів і постанов. У цих документах хронологічно послідовно і юридично чітко простежується вся складність і суперечливість взаємин між дрібними виробниками і партійно-державною владою країни в 1921-1928 рр.

Розвиток кустарно-промислової кооперації СРСР періоду непу глибоко проаналізований в монографії Ю. Г. Гімпельсона [16]. Він підкреслює, що об'єднання дрібних виробників у період непу починалося на руїнах дореволюційної кооперації, що залишилися після громадянської війни і «воєнного комунізму». На думку Ю. Г. Гімпельсона, кустарно-промислова кооперація УСРР тільки в середині непу зуміла звільнитися від військово-командних методів регулювання і почала функціонувати з урахуванням ринкових принципів, але в другій половині 1920-х років знову потрапила під жорсткий контроль державних і партійних органів. Повсюдно партійні організації втручалися в роботу кооперативів, при цьому вибори їх керівних органів перетворювалися на фікцію. Адміністративно-командне втручання правлячої партії в справи кооперації відбувалося шляхом впровадження в її керівні органи партійних висуванців. Ю. Г. Гімпельсон характеризує

заходи, спрямовані на отримання комуністами більшості в керівництві кустарно-промислової кооперації СРСР і УСРР: висування партійних кадрів, квотування місць для них, позбавлення великих кооператорів-пайовиків виборчих прав і т.д. Дослідник наводить дані з кількості комуністів у правліннях 22 спілок промкооперації СРСР і республік та зауважує, що до кінця 1920-х років від основних кооперативних принципів (добровільність, господарська самостійність, аполітичність) в практиці радянського кустарно-промислового будівництва майже нічого не залишилося. В умовах згортання непу ліквідація господарсько-правової самостійності кустарно-промислових об'єднань УСРР була неминуча, а самі вони стали частиною соціалістичного народного господарства УСРР.

Вивченню історії кустарно-промислової кооперації СРСР в роки непу присвячена робота В. Г. Єгорова [17]. Він зробив спробу вивчення історії кустарно-промислової кооперації як спадкоємно-поступального процесу, де вона розглядається як самостійна економічна форма, що має власні інституційні якості та закономірності розвитку. На думку В. Г. Єгорова, з переходом до непу кустарна промисловість стала вигідною сферою вкладання приватного капіталу. Місткість ринку товарів кустарного виробництва забезпечувала великі прибутки і швидкий обіг капіталу, а це приваблювало в кустарні промисли УСРР значну кількість підприємців. У боротьбі з приватним капіталом в кустарній промисловості радянська влада почала використовувати кооперацію, яка з форми еволюційного укрупнення дрібної власності перетворювалася на засіб соціалістичної перебудови дрібнотоварного виробництва УСРР. Централізм управління кустарно-промисловою кооперацією СРСР проявився в утворенні мережі республіканських кооперативних спілок, які були провідником волі партії і держави. У роботі В. Г. Єгорова є дані про такі засоби активного впливу радянської держави на хід кооперативного будівництва в УСРР: створення системи податкових пільг, організація планового постачання,

надання державних замовлень, оформлення кредитування, залучення некооперованих кустарів в артілі, ідеологічна обробка артільників і кустарів-одинаків.

В. Г. Єгоров вважає, що більшовики, цілеспрямовано впроваджуючи адміністративно-командний механізм управління в кустарно-промислову кооперацію, перекурили її суть. Це призвело до зникнення факторів інтенсивного розвитку дрібнотоварного виробництва, зниження ефективності та продуктивності праці кустарів, зростання бюрократичного апарату кооперативів. Радянська влада, використовуючи кустарно-промислову кооперацію як засіб побудови соціалізму, не розглядала її в якості самостійного суспільно-економічного укладу. В. Г. Єгоров робить висновок, що, відновлюючи кустарне виробництво УСРР у вузьких, контрольованих державою межах, більшовики повністю виключали будь-яку господарсько-правову самостійність кустарно-промислових об'єднань (союзів, товариств, спілок). Взаємини радянської влади і кустарно-промислової кооперації УСРР В. Г. Єгоров визначає як невдалий альянс більшовицької бюрократії та організованої ринкової ініціативи дрібних виробників УСРР.

У даній статті розкрито основні тенденції російської історіографії з проблеми розвитку кустарно-промислової кооперації в УСРР періоду непу. Цю тему ретельно досліджували Л. Є. Файн і П. Г. Назаров. Автор статті виділив роботи, в яких зроблено акцент на вивченні форм і методів контролю кустарно-промислової кооперації органами радянської влади (Ю. Г. Гімпельсон), а також проаналізував роботи, лейтмотивом яких є виявлення місця і ролі кустарно-промислової кооперації УСРР в процесі народно-господарського будівництва республіки (М. О. Свіщев). У статті розглядаються роботи, де в коло вирішуваних завдань потрапили питання теорії і практики кустарно-промислової кооперації УСРР (В. В. Коновалов). Автор статті показує, що у вивченні історії кооперативного руху дрібних виробників СРСР російськими вченими має місце тенденція до нівелювання

специфіки кустарно-промислової кооперації УСРР періоду непу (С. Ф. Гребениченко). Весь використаний в статті історіографічний матеріал автор критично аналізує в контексті вивчення кооперативного руху УСРР у 1921-1928 рр. сучасною українською історичною наукою. Це дозволяє сформулювати ряд напрямків для майбутніх історіографічних досліджень. Серед них: вивчення робіт російських істориків, присвячених питанням

формування економічної стратегії і тактики радянського уряду в 1921-1928 рр. у сфері кустарно-промислової кооперації, питанням кредитно-фінансової політики радянської влади в області дрібнотоварного виробництва УСРР, а також питанням розвитку кустарної промисловості і сільського господарства в рамках агропромислового комплексу УСРР періоду непу.

Джерела та література

1. Кульчицький, С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії [Текст] / С. В. Кульчицький; НАН України, Ін-т історії України. – К. : [б.в.], 1995. – 204 с.
2. Кульчицький, С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.) [Текст] / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 397 с.
3. Марочко, В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) [Текст] / В. І. Марочко; НАН України, Ін-т історії України. – К. : [б.в.], 1995. – 224 с.
4. Морозов, А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу [Текст] / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.
5. Калініченко, В. В. Селянське господарство України в період непу [Текст]: Іст.-екон. дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.
6. Пиріг, О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації [Текст] / О. А. Пиріг; Київський національний торговельно-економічний ун-т. – К. : [б.в.], 2001. – 274 с.
7. Селунская, В. М. Ленинское учение о кооперации и современность [Текст] / В. М. Селунская. – М. : Знание, 1989. – 64 с.
8. Козлов, И. А. Революция, нэп и судьбы мелкого производства [Текст] / И. А. Козлов // Историческое значение нэпа: сб. науч. тр. Ин-та истории АН СССР – М. : Изд-во АН СССР, 1990. – С. 61-85.
9. Файн, Л. Е. Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е гг.) [Текст] / Л. Е. Файн // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 35-47.
10. Назаров, П. Г. История создания Советской промысловой кооперации. 1920-1923 гг. [Текст] / П. Г. Назаров; Челябинск. гос. техн. ун-т. – Челябинск : [б.и.], 1993. – Ч. 2. – 30 с.
11. Назаров, П. Г. История создания Всесоюзной промкооперации. 1925-1932 гг. [Текст] / П. Г. Назаров; Межрег. асоц. исслед. проблем кооперации. – Челябинск : [б.и.], 1993. – Ч. 3. – 150 с.
12. Свищев, М. А. Мелкое производство в 20-е годы [Текст] / М. А. Свищев // Нэп: приобретения и потери: сб. статей Ин-та рос. истории РАН. – М. : Наука, 1994. – С. 175-185.
13. Коновалов, В. В. Вопрос о кустарной промышленности на XII съезде РКП(б): штрихи к концепции «преодоления нэпа» [Текст] / В. В. Коновалов // Вестник Тюменского государственного университета. История. – 1996. – Вып. 1. – С. 63-70.
14. Коновалов, В. В. Большевики и промысловая кооперация: к вопросу о коммунистическом наступлении на «кооперативном фронте» в первые годы Нэпа (1921-1923 гг.) [Текст] / В. В. Коновалов // Вестник Тюменского государственного университета. – 1998. – № 1. – С. 83-90.
15. Гребениченко, С. Ф. Диктатура и промысловая Россия в 1920-е годы [Текст]: монограф. / С. Ф. Гребениченко. – М. : ЭКОН, 2000. – 377 с.
16. Гимпельсон, Е. Г. НЭП. Новая экономическая политика Ленина-Сталина. Проблемы и уроки (20-е годы XX века) [Текст] / Е. Г. Гимпельсон. – М. : Собрание, 2004. – 304 с.
17. Егоров, В. Г. Отечественная кооперация в мелком промышленном производстве: становление, этапы развития, огосударствление (первая треть XX века) [Текст]: монограф. / В. Г. Егоров. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2005. – 332 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.